

¹Ж.Ж. Жеңіс*

¹т., г., к. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНДАҒЫ ЖҮЗДІК БӨЛІНІСТІҢ РУХАНИ-ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ БИЛЕРДІҢ ОРЫНЫ

Аңдатпа

Жүздердің пайда болуы мен мақсаты – қазақстандық тарихнаманың өзекті мәселелерінің бірі. Қазақ халқының тарихын зерттеудің әдістемелік тәсілдерінің айтарлықтай өзгеруіне карамастан, пікірлер алшақтығы әлі де сақталып келеді.

Жүздер қазақ халқының қоғамдық-саяси ұйымының нақты формасы болды. Жүздердің пайда болу уақыты, олардың пайда болу себептері және жалпы пікірдің ішкі құрылымы туралы ғалымдардың ортақ пікірі жоқ.

Қазақстандық тарихнамада жүздер біртұтас қазақ ұлтының ажырағысыз бөлігі және дәстүр бойынша бекітілген өз территорияларын мекендейтін тайпалардың одақтары ретінде мойындалады.

Алтын Ордадағы діни-рухани процестердің нәтижесінде, кейін Қазақ хандығында мемлекет пен рулардың үш бөлікке бөлінуі біртіндеп діни-рухани сипатқа ие болды. Рулық ұйымдар мен жүздер қайта құрылғаннан кейін генеалогиялық байланыстар мен жүз жүйесі билік пен идеологиялық қатынастар саласында маңызды рөл атқарды. Қазақ билері қазақтардың біртұтас этностық топ ретінде ұйымдастырылуы мен бірлескен іс-қимыл тәртібін реттеді. Бұл негізінен көшпелі экономиканың тұтынушылық бағдарымен қатар, рухани-идеологиялық қажеттілікпен түсіндірілді. Сондықтан генеалогиялық туыстық және жүздердің жүйесі көшпелі қоғам өмірінде маңызды идеялық-реттеуші рөл атқарды.

Түйін сөздер: қазақ этносы, жүздер, тарих тарикаты, рухани және діни процестер, билер институты, тарихи процесс, этногенез.

¹Женис Ж.Ж.*

²к.и.н., директор научно-исследовательского института имени Күлтегін
г. Алматы, Казахстан

ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОСНОВЫ ДЕЛЕНИЕ КАЗАХОВ НА ДЖУЗЫ И РОЛЬ БИИЕВ В ЭТОМ

Происхождение и назначение джузов - один из важнейших вопросов в историографии Казахстана. Несмотря на существенные изменения методических подходов к изучению истории казахского народа, разногласия по-прежнему сохраняются.

Жузы стали реальной формой общественно-политической организации казахского народа. У ученых нет единого мнения о времени появления джузов, причинах их появления и внутренней структуре.

В казахстанской историографии джузы признаны неотъемлемой частью единой казахской нации и традиционно сложившихся союзов племен, населяющих их территории.

В результате религиозных и духовных процессов в Золотой Орде, а затем и в Казахском ханстве, деление государства и племен на три части постепенно приобрело религиозно-духовный характер. После реорганизации племенных организаций и джузов, генеалогические связи и системы джузов сыграли важную роль в сфере власти и идеологических отношений.

Казахские бии регламентировали организацию и взаимодействие казахов как единой этнической группы. В основном это объяснялось потребительской ориентацией кочевого хозяйства, а также духовными и идеологическими потребностями. Поэтому система генеалогического родства и династий играла важную идейно-регулирующую роль в жизни кочевого общества.

Ключевые слова: казахский этнос, жузы, тарикат йассавийа, духовно-религиозные процессы, институт биев, исторический процесс, этногенез.

*¹Zh.Zh. Zhenis**

*¹PhD in History, Director of the Kultegin Research Institute
Almaty, Kazakhstan*

SPIRITUAL AND RELIGIOUS FOUNDATIONS DIVISION OF THE KAZAKHS INTO “ZHUZES” AND THE ROLE OF BIEES IN THIS

Abstract

The origin and purpose of juzes is one of the most important issues in the historiography of Kazakhstan. Despite significant changes in methodological approaches to the study of the history of the Kazakh people, disagreements still persist.

Zhuzes became a real form of social and political organization of the Kazakh people. Scientists do not have a consensus about the time of the appearance of juzes, the reasons for their appearance and the internal structure.

In Kazakhstani historiography, Juzes are recognized as an integral part of a single Kazakh nation and traditionally established unions of tribes inhabiting their territories.

As a result of religious and spiritual processes in the Golden Horde, and then in the Kazakh Khanate, the division of the state and tribes into three parts gradually acquired a religious and spiritual character. After the reorganization of tribal organizations and Juzes, genealogical ties and Juz systems played an important role in the sphere of power and ideological relations. Kazakh biys regulated the organization and interaction of Kazakhs as a single ethnic group. This was mainly due to the consumer orientation of the nomadic economy, as well as spiritual and ideological needs. Therefore, the system of genealogical kinship and dynasties played an important ideological and regulatory role in the life of a nomadic society.

Key words: Kazakh ethnos, zhuzes, yassaviya tarikat, spiritual and religious processes, biys institute, historical process, ethnogenesis.

Кіріспе

Өзектілігі: Қазақ жүздерінің шығу тегі, мақсаты мен Отан тарихындағы орыны ғалымдар арасында әлі күнге дейін таласты мәселе. Қолдағы бар мәліметтерді саралай отырып, «Қазақ жүздерінің» пайда болу кезеңі, мақсаты мен тарихи маңызын анықтау саласында еңбек еткен зерттеушілердің негізгі тұжырымдарын бірнеше топқа бөлуге болады.

Біріншілері, жүздердің пайда болуын Қазақстан территориясындағы алғашқы мемлекеттердің пайда болуымен байланыстырып, мемлекетті үш жүзге бөлу дәстүрін сақтар кезеңінде салтанат құрған ерте мемлекеттерден іздейді.

Екіншілері, қазақтардың үшке бөлінуін Алтын Ордадағы рухани-саяси процестермен байланыстыратындар.

Үшінші топ, бұл процесті Қазақ хандығының құрылуымен пайда болған құбылыс деп санайтындар.

Мақсаты мен міндеттері: Мәселеге қатысты осы үш тұжырымның да талқылауға тұрарлықтай тарихи негізі бар. Шыныда да мемлекетті және оны мекендейтін халықты үш топқа бөліп, басқару сақтар кезеңінен бастап орын алған құбылыс.

Материалдар мен әдістемесі. Ә. Ғалиев ежелгі сақтардың үш бөлікке бөлінгенді туралы деректерді Геродот жазбаларынан келтіріп, «Тарғытайдың Липоксаис, Арпоксаис, Колаксаис

атты үш ұлы болды. Олардың билігі тұсында сақтарға аспаннан алтын соқа, кісен, саптаяқ және айбалта түседі» деп жазады [1,56 б.].

Қазіргі ирандықтар, тәжіктер және үнділердің арғы ортақ тектері арийлердің қасиетті кітабы Авестада да арийлер қоғамы үш топқа бөлінеді – әскерилер, руханият өкілдері және егіншілер. Арийлерде әскерилерге тән түс қызыл, руханият өкілдерінің түсі ақ және егіншілердің түсі жасыл болып белгіленді. Тіпті, қазірге дейін Иран, Тәжікстан мен Үндістанның мемлекеттік туларындағы үш жолақ түстер осы Авестадан негіз алатын рухани ортақтық деп бағалауға болады.

Негізгі бөлім: Осы мәліметтерді саралу,ерте кезеңде қоғамды үш топқа бөлу тек әлеуметтік сипат алғандығын байқауға болады. Ғұндардың, Түркі қағанаттарының тарих сахынасына шығып, түркі-көшпенділер мемлекеттерінің империялық кезеңінде, үшке бөлінудің әскери-саяси кезеңі басталады. Ғұндардың әскери мемлекеттік құрылымы туралы деректерде олардың көсемі Еділ патшаның әкесі Руғила патша үш ағайынды еді. Ақтар мен Мыңзық қос қанаттағы, өзі ортадағы әскерді басқарды деп жазылды. Түрік қағанатының дәстүрі бойынша да әскер үшке бөлінетін. Қос қанатқа тек хан тұқымынан тараған ханзадалар әскербасылық ететін де, ортадағы жасақ тікелей қағанның өзіне бағынатын [2, 151 б.].

Осылайша, Л. Н. Гумилев айтқандай, түркілердің ел басқарудағы «еншілес сатылы жүйе» деп аталған бұл тәртіп ғұндардан бастау алып, Шыңғысхан империясына дейінгі аралықты кезеңде іске асқан дәстүрлі жүйе болды. Мысалы, 581 жылы Тобо хан өлер алдында өзінің ұлы Яньлоға тақты қалдырмай ағасының ұлы Далобяньға береді. Бірақ Коло Исиги ханның ұлы Шету құрылтайда бұған қарсы шығады. Оның дәлелі бойынша Далобянь қытай әйелінен туған ұл, сондықтан да ол мемлекет басқара алмайды, мемлекетті Тобоханның ұлы Яньло билеуі керек еді [3,66 б.]. Сатылы-еншілес жүйе арқылы көне түркі қоғамы қос нәтижеге қол жеткізді. Мемлекет басына билікке қауқарсыз жас бала немесе билікке лайықсыз кісі келе алмады және еншілес ханзадалар жоғалу қаупінен құтылып, билеуші әулет мүшелері арасында шынайы бәсекелестік тудырды.

Шыңғысхан мемлекетінде ел шығыс және батыс болып екіге бөлінеді. Батыс бөліктің билеушісі шығыс билеушісіне бағынды (Жошы Шыңғысханға, Шағатай Үгедейге бағынды). Батыс билеушісінің қызметі елді, әскерді басқару және оның таққа құқы болмады. Қос билеуші туысқан болды. Бұл дәстүр Үгедей өлгенге дейін, яғни, 1241 жылға дейін он екі жыл бойы сақталды. Бұл жүйе көне түркі, қарахан, жужан қағанаттарында болды. Мемлекетті екіге бөлу, оның бір-біріне бағыныштылығы ұзақ уақыт сақталды. Ал-Омари "Хулагу (Ирандағы елхандар мемлекетінің билеушісі) өмір бойы тәуелсіз хан емес, Мөңке ханның орынбасары ретінде басқарды. Кейін, Шыңғыс хан тағының мұрагері Жошы Ұлысы мен оның екінші ұлы Берке-хан үш ордаға бөлінді: Алтын Орда, Ақ Орда, Көк Орда және Алтын Орданың ұлы ханы Берке ханға бағынды [3, 162 б.].

Көріп отырғанымыздай үш топқа бөліну сақтар кезінде тек әлеуметтік сипатқа ие болса, ерте ортағасырлардан бастап біртіндеп бұл жүйе әскери-саяси мағына ала бастады.

Ал, қазіргі қазақ жүздерінің туыстық-генеологиялық жүйесінің пайда болуы Қазақ хандығының қалыптасу кезеңінде нығайғанымен өз бастауын Алтын Ордадағы рухани процестерден алады. Құрбанғали Халид Жалаиридің жазуынша көшпелілерді үш жүзге бөлген Жәнібек хан екенін айтады. Ш.Уәлиханов та жүздердің шығуын Алтын Ордадағы саяси-рухани процес-термен байланыстырады [4].

Талқылау: Тарихи зерттеулерді талдау, шынында да бұрынғы жүзге бөлінудің саяси-әлеуметтік сипаттарына Алтын Орда кезеңінен бастап рухани – діни реңк қосыла бастайды. Бұл әсіресе, Алтын ордадағы, Қазақ хандығындағы діни-рухани топтардың, әсіресе исламдық-сопылық ағымдардың арасындағы өзара күресі кезінде анық біліне бастайды. Белгілі тарихшы З.Жандарбектің айтуынша «йасауиия тариқатының тарих сахнасына шығуымен түркі халық-тарының тілі мен әдет-ғұрыпы, салт-дәстүрі, дәстүрлі мәдениеті толығымен қайтадан қалпына келтірілді. Түркі дүниесі жеке халық ретінде тарих сахнасынан шығып қалу қаупінен арылды және өз дамуының келесі кезеңіне аяқ басты» [5].

«1320 жылы Йасауи жолының мемлекеттік идеологияға айналуы халықтың рухани, мәдени тұтастығын қалыптастырып қойған жоқ, сонымен бірге мемлекеттің бүкіл құрылымдық жүйесін қайта құруға ықпал етті. Бұрынғы рулық, тайпалық жүйелер ыдыратылып, орнына рухани негізде біріктірілген рулық, тайпалық жүйелер дүниеге келді. Қандық принцип тек жеті ата деңгейінде қалдырылды. Олар жүздерге топтастырылып, мемлекеттің басқару жүйесін құрады. Бұл бір жағынан мемлекетті басқарудың көне түркілік жүйесін қалыптастырса, екінші жағынан йасауи жолының құрылымдық жүйесін толық қайталады. Ру, тайпа, жүздерді басқару толығымен йасауи тарихаты өкілдерінің қолына – билерге берілді. Қазіргі күні Тәуке хан құрды деп жүрген Билер кеңесі алғаш рет осы Өзбек хан кезінде қалыптасқан болатын. Билер-йасауи тарихатының өкілдері бар күшін Жошы Ұлысында ең әділетті қоғамды орнатуға салды. Пайғамбар дәуірінен кейінгі ең әділетті қоғам осы Жошы Ұлысында орнады» [5].

Алайда, 1342 жылы Өзбек хан кенеттен қайтыс болды, Жәнібек таққа отыруымен басқару жүйесі толығымен өзгерді. Ясауи жолының өкілдері басқару жүйесінен алынып тасталды, басқару жүйесі абсолюттік билікке негізделген, ирандық басқару жүйесі қалпына келтірілді. Мемлекеттің діни бағытының өзгеруі мемлекеттің бүкіл болмысының өзгеруіне әкелді [5].

Қазақ тайпалары арасында ушығып кеткен жаулықты ауыздықтау және сапырылысқан рулық, тайпалық құрылымды реттеу үшін Есім хан «Ескі жол» деп аталып кеткен өзегі ескі, қағидасы жаңа дала заңын ендіреді. Бұл заңда Есім хан Алтын Орда заманындағы ру-тайпалардың басын біріктіру үшін Алтын Орда заманындағы тәсілді қолданып, қазақ тарихында екінші рет ру-тайпалардың құрылымын мақсатты түрде сапырылыстырды. Осы жарғыда салт-дәстүр, әдет-ғұрып жоралғыларымен бірге қазақ тайпаларының жаңаша құрылымының сұлбасы айқындалды [6].

Қазақ руларының осылай сапырылыстырылуы салдарынан ру-тайпалардың шежірелік тізбегінде елеулі үзік пайда болғандығы аңғарылады. Сол замандарда шежірелік санаға «жеті атасын білудің қажеттігі» зорлап сіңірілді. Себебі, жоғарыдағы азамат соғысының барысында жеті атадан асқан ұрпақтар бір-бірімен дұшпан болып шыққан еді. Осындай себептермен бүгінгі көптеген рулардың шежіресіндегі тізбек XVII ғасырдың бас кезінен бері қарай нақтылық сипат алады [6].

Дәл осы Қазақ хандығы билеушілері мен билерінің ұйғарымымен қазақты «үш ананың баласы» деген концепция қалыптасты. Қазақ халқын құраушы ру-тайпалардың этногенезіне қатысты тарихи шынайылықтан алыс болғанына қарамастан Қазақ хандығы кезеңіндегі жазылып, таратылған жыр дастандарда, ауыз әдебиеті үлгілерінде «қарға тамырлы қазақ» түсінігі бекітіліп, насихатталды.

«Қазақтан Қырғыз, Алау-ды,
Айтып келем айырып.
Бөлінген тақта тарауды,
Алаудан - Алаш, Маңғыбай

.....

Үш енеден туып дүреді.
Үш шешемнен туған соң
Осы еді ғой қазақтың
Үш жүз болған себебі.
Ағарыс пен Жанарыс.
Кенжесі екен Бекарыс.
Ақарыстың баласы:
Үйсін, Найман – Ұлы жүз.
Жанарыстың баласы:
Арғын, Қыпшақ – Орта жүз.
Бекарыстың баласы:
Алшын, Кеншін – Кіші жүз. [7]

деп қазақты жасанды түрдегі туыстық-генеологиялық жақындықты насихаттай отырып жырлады.

Ақселеу Сейдімбек «Қазақтардың ауызша тарихы» монографиясының «Шежіре мен тарих» тарауында халықтың қалыптасуында тірек болған қазақ халқының тарихы тайпалар тарихы деп есептейді [8, 130-140].

Қазақ хандығы құрылғаннан кейін жаңа рулардың құрылуына байланысты қазақ шежірелері қалыптасты. Ру-тайпалардың ата-тегі ұлттың бірігуінің, елдің негізін қалаудың және мемлекеттің нығаюының қуатты тетігі болды. Ру тайпаларының генеологиялық құрылымы Қазақ хандығының қоғамдық-саяси негізін нығайту үшін қажет болды.

Қазақ хандығының этносаяси жағдайы өте күрделі жүрді. Бұл кең байтақ далада тарихи қалыптасқан, бытыраңқы тайпалар болғанына қарамастан, оны одан әрі біріктіру сол кездегі Қазақ хандығының негізін қалаушылар үшін, әсіресе билер үшін маңызды мәселе болды. Бұл мәселені шешу үшін қазақ билері қазақ халқын біріктіретін тайпалардың бірлігіне негізделген ұлттық бірлік идеясын қалыптастырды.

Туыстық жүйе негізінде қалыптасқан рулық құрылым ұлттың, бірлестіктің біртұтас мүддесі мен этнобірлігін әкелді. Қазақстандық қоғамдағы «жеке адам», «отбасы», «әулет», «әке», «ру», «тайпа», «жүз», «халық» сияқты атаулармен өзара байланысты туыстық жүйе. Ру-тайпалық құрылымы этникалық даралық немесе этникалық оқшаулау емес, ол біртұтас этноәлеуметтік туынды болды. Дәстүрлі тайпалық жүйеде ұрпақтан ұрпаққа қандас туыстар болады, ал бір тайпадан екінші руға әр түрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер жатады [8, 130-140].

Алдымен Алтын Ордада, кейін Қазақ Хандығында орын алған рухани процестердің қазақтардың жүз түрінде қайта бөлініске түскендігіне «жүз» атауының тегінен байқауымызға болады.

«Жүз» атауы да жүздік құрылымның шығу уақыты мен мақсаты сияқты, тарихшылардың әртүрлі көзқарастарына ие. Өкінішке орай, көптеген зерттеушілер бұл атауды талдауда көбінесе атаудың айтылу ерекшелігіне басымдылық беріп, атаудың мағыналық сипатына көңіл аудармай келді. Әсіресе, ортағасырлық қытай, араб-парсы деректерінде кездесетін қазақтың жүзіне еш қатысы жоқ «гуз», «йоз» сөздерін «жүз» сөзімен тәждестіреді. Мысалы, Х.М. Адильгереев Х ғасырдағы оғыздардың да үшке, яғни үлкен, орта және кіші ордаларға бөлінді деген мәліметін келтіріп, «гуз» сөзі «юз», «жуз» деген мағына білдіреді деп жазады [7].

Н.Мыңжан б.з.б. III ғасырда ғұндардың батыс жағында өмір сүрген Ұлы Йозыларды қазақтың Ұлы жүзіне сәйкестейді. У. Шәлекенов те қытай деректеріндегі «ұлы және кіші йозілерге» сүйеніп қазақтардың ұлы жүзі мен кіші жүзі антикалық заманда өмір сүрген деген тоқтамға келеді [7]. Шындығында, «жүз» атауына қатысты бұл тұжырымдар бар болғаны сөздер тегінің ұқсастығына негізделген, үстірт пікірлер.

Зерттеу нәтижесі: Біздіңше, қазақтың "жүз" атауы – "бөлік", "бөлшек", «құрамы» деген мағынаны білдіретін арабтың *ج* – «джоз» сөзінен шыққан [10, 436 б.]. Алтын Орда мен Қазақ хандығының исламдану процесінің күшеюі осы кезеңде көптеген араб-парсы сөздерінің түркі тіліне, әсіресе, мемлекеттік басқару жүйесіне енуін жылдамдатты. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Қазақ хандығындағы йассауи тарихатының шеттетілуімен және осының нәтижесінде орын алған діни-рухани процестердің етек алуымен йассауи тариқаты қалпына келтірген түркілік дүниетаным ғана күйреген жоқ, түркі тілінің орнын қайта араб тілінен енген сөздер басты.

З.Жандарбек дұрыс айтқандай «Бұл жерде қазақтардың діни дүниетанымының өзгеруіне байланысты қазақтың бұрынғы ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрінен бас тартуын, өздерінің жаңадан қалыптастырған діни танымына лайықты салт-дәстүрді қабылдағанын көруімізге болады. Сырттан келген діни ағым міндетті түрде тек діни танымды ғана өзгертіп қоймайды, салт-дәстүрді, жалпы мәдениетті өзгертеді. Алтын Орданың күйреуі Өзбек ханның

ұлы Жәнібек ханның йассауи жолынан бас тартып, орнына араб дәстүршілдігімен алмастырғанда, халықтың көпшілігінің діни дүниетанымы өзгеріп, этникалық жіктелулерге түсті» [6].

Қорытынды: Қорыта келе, «жүз» атауы мәні жағынан сонау сақтар кезеңінен басталып, Қазақ хандығы тұсында іске асырылған қоғамды, мемлекетті және халықты үш топқа бөлу болды. Тарихи қажеттілікке орай сақтар кезеңінде үшке бөліну әлеуметтік сипатқа ие болса, ерте және ортағасырлардағы түркі қоғамында саяси-әскери әкімшілік қызметі болды. Ал, Алтын орда кезеңінен бастап, саяси-әскери әкімшілік бөлігіне қоса діни-рухани астарға ие болды

Бұған дәлел «жүз» атауының өзі сол кездегі діни-рухани процестерден хабар беретін араб тіліндегі атаумен аталуы.

Тарих саласындағы кез келген зерттеу ең алдымен Ел бірлігіне, мемлекетіміздің іргесін бекітуге, Тәуелсіздігіміздің еңсесінің биік болуына қызмет ету керек. Елбасымыз Н.Назарбаев айтқандай «Бірлік, ынтымақ, сабырлылық пен парасаттылық, ең алдымен, өзімізге - қазақтарға керек». Міне, сондықтан да тарихымызда өткен дана билеушілеріміз бен билеріміздің сол кездегі тарихи қажеттілікке орай жасаған қадамдарына шынайы баға беру ең алдымен өткеннен сабақ алып, болашаққа нық қадамдар жасау үшін керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. – Алматы: Фонд Евразии, 1997. – 167с.
2. Жұртбаев Т. Дулыға-2. – Алматы: Жазушы. – 325 бет.
3. Жеңіс Ж.Ж. Ежелгі және ортағасырлардағы Тұран мен Иран. – Алматы: Алтын шаңырақ. 2016 жыл. – 238 бет.
4. Коптилеуова А.Б. Қазақ жүздері қашан пайда болды [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL.: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225/>(дата обращения: 8.05.2021)
5. Жандарбек З. «Жеті Жарғы» және қазақ жүздері//<https://abai.kz/post/17228>.
6. Жандарбек З. Қазақ халқының қалыптасуына дәстүрлі ислам ықпал етті [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://ult.kz/post/zikiriya-zhandarbek-kazak-khalkynyn-kalyptasuyna-dasturli-islam-ypkal-etti>(дата обращения: 10.05.2021).
7. Мұхамбеткәрім Қ. Үш жүз атауы қайдан шыққан?[Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<https://abai.kz/post/40635>(дата обращения: 15.05.2021).
8. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008.
9. Адильгереев Х.М. К истории образования казахского народа // Вестник АН Каз ССР. 1951 №1 (70). – С. 81-96.
10. Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия. 1970. – 784 с.

Paydalanılğan ädebïetter tizimi:

1. Galiev A.A. Tradicïonnoe mïrovozzrenïe kazaxov. – Almatï: Fond Evrazïï, 1997. – 167с.
2. Jurtbaev T. Dwlıǵa-2. Almatï, Jazwşı. 325 bet.
3. Jeñis J. J. Ejelgi jäne ortaǵasırılardaǵı Turan men İran. – Almatï, Altın şañıraq. 2016 jil. 238 bet.
4. Koptilewova A.B. Qazaq jüzderi qaşan payda boldı [Élektron.reswrs]. – 2017. – URL.: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225/> (data obraşçeniya: 8.05.2021)
5. Jandarbek Z. «Jeti Jarǵı» jäne qazaq jüzderi//<https://abai.kz/post/17228>
6. Jandarbek Z. Qazaq xalqınıñ qalıptaswına дәstürli İslam ıqpal etti [Élektron.reswrs]. – 2016. – URL: <https://ult.kz/post/zikiriya-zhandarbek-kazak-khalkynyn-kalyptasuyna-dasturli-islam-ypkal-etti>(data obraşçeniya: 10.05.2021)
7. Muxambetkärïm Q. Üş jüz atawı qaydan şıqqan? [Élektron.reswrs]. – 2016. – URL:<https://abai.kz/post/40635>(data obraşçeniya: 15.05.2021).
8. Seydimbek A. Qazaqtıñ awızşa tarixi: Zerttew. Astana: Foliant, 2008.

9. Adil'gereyev KH.M. *K istorii obrazovaniya kazakhskogo naroda* // *Vestnik AN Kaz SSR*. 1951 №1 (70) –S. 81-96.

10. Rubinchik YU. A. *Persidsko-russkiy slovar'*. –Moskva: *Sovetskaya entsiklopediya*. 1970. 784 str.